

Mõistatusžanri funktsioonipõhine taksonoomia

Piret Voolaid

Mõistatuste uurimise mitmepalgelisusest, žanri põhilähtekohtadest ja defineerimisest annab põhjaliku ülevaate soome folkloristi Annikki Kaivola-Bregenhøj 2001. aastal ilmunud monograafia „Perspectives on the use, function and change in a folklore genre“. Autor keskendub definitsioonidele, mis on lisanud midagi uut žanri seesmiste tunnuste määratlusele ning nimetab põhjalikumalt ära ka mõistatuse allžanrid. Tuginedes Annikki Kaivola-Bregenhøj teoreetilistele seisukohtadele, tulevad selles peatükis vaatlusele esmalt mõistatuse defineerimise võimalused ja teisalt žanrisisene alajaotus. Eesmärk on anda võrdlev ülevaade mõistatuse liigitamisest ja vaadelda Kaivola-Bregenhøj pakutud liigituse rakendamisvõimalust eesti materjalil.

Muude rahvaluuležanritega võrreldes on mõistatus väga selgete vormitunnustega, jagunedes küsimus- ja vastusepooleks. Teisisõnu: mõistatuste vorm on dialoogiline, rajatud kahe isiku vastastikule kommunikatsioonile (Hasan-Rokem & Shulman 1996: 3). Kaivola-Bregenhøj (2001: 38) nimetab käibelolevas terminoloogias vastavate vormielementide nimetustena kõige laialdasemalt „(mõistatuse) kujundit“ (*riddle image*) ja „vastust“ (*answer*). Küsimuspoole kohta kasutatavate terminite seas on levinud ka lihtsalt „küsimus“ (*question*), „väide“ (*proposition*) või „eelneja“ (*precedent*); vastusepoolt nimetatakse ka „järgneja“ või „järgnev järeldus“ (*sequent*), mis viitab küsimus- ja vastusepoole omavahelisele eelnev/järgnev-sõltuvussuhtele.

Mõistatuse defineerimisel võib lähtuda / on aegade jooksul lähtunud väga erinevatest uurimiseesmärkidest ja -vajadustest – metafoorianalüüsist, mõistatuse sisu ja stiilivõtete klassifikatsioonist, folkloorižanri strukturalistlikust määratlemisest või mõistatuse kirjeldamisest esituskontekstis.

Esimese olulise mõistatuse defineerijana nimetab Kaivola-Bregenhøj (2001: 47) Aristotelest, kes oma teoses „Retoorika“ pöörab tähelepanu mõistatuse ja metafoori sarnasustele: „Head mõistatused on justkui õnnestunud metafoorid: metafooride eelduseks on mõistatused ja seetõttu on hea mõistatus varustatud hea metafooriga.“ Metafoorne rõhuasetus on mõistatuste definitsioonides väga levinud, Kaivola-Bregenhøj viitab siin uurijate Gaston Parise (1877) ja Charles Francis Potteri (1950) töödele. Teise korduva tunnusjoonena on Aristoteles oma „Poetikas“ nimetanud ebaloomulikku sõnastust (nii ei nimetata asju ja nähtusi nende õigete nimedega, vaid just metafoorsete asendajatega): „Sest mõistatuse olemus on: kõneldes olemasolevast ühendada võimatut – pole ju <teiste> nimede <kokkuseadega> seda võimalik teha, ülekannete <kokkuseadega> aga saab, näiteks: „Silmasin meest tule toimel ma teisele kleepimas vaske“ [kuppude panemine], ja muud sellised“ (Aristoteles 2003: 49).

Kaivola-Bregenhøj järgi paljastab mõistatuste uurimislugu, et definitsioonid on järgnenud üksteisele kiiremini, kui teadlased on püüdnud žanri seesmisi jooni selgesti definitsioonides kajastada. 1938. aastal kirjutas Ameerika folklorist Archer Taylor, et mõistatuste uurimine on alles algusjärgus, materjalipublikatsioonid vajavad mõistatuste stilistiliste omaduste määratlemist, mõistatuste päritolu ja kasutuse ajalugu selgitamist (Kaivola-Bregenhøj 2001: 39). Juba Taylor on kasutanud termini *mõistatus* ees täpsustavat lisandit *tõeline* (*true riddles*), millega tähistab žanri peamist allkategooriat.

1951. aastal ilmunud väljaandes „English Riddles“ nimetab Taylor päris mõistatuste kui kõige olulisema alaliigi kõrval ära nn kaelamõistatused (*neck-riddles*), arvutusülesanded (*arithmetical puzzles*), nuputamisülesanded (*clever questions with*

its several types), piibliainedelised küsimused (*Biblical questions*) ja keerdküsimused (*riddle conundrums*) (Taylor 1951: 1). Taylori liigituspõhimõttest lähtub paljuski ka soome mõistatuste uurija Annikki Kaivola-Bregenhøj ise (2001: 56–91), kelle käsitluses on mõistatuste allžanrid lisaks päris mõistatustele (*true riddles*) veel

1) naljaküsimused (*joking questions*), mis algavad otseküsimusega ja sisaldavad süžeelisi või kindlate tegelaskujudega suuremaid (isegi sõltuvussidemel tekstijadadega rühmitisi, nagu elevandiküsimused, blondiiniküsimused, tšuktšiküsimused, neegriküsimused, „Mis vahe on?“-küsimused, „Mis on kõige?“-küsimused jne, mida eesti folkloorikontekstis peame keerdküsimusteks;

2) visuaalsed mõistatused (*visual riddles*), mis jagunevad omakorda pilt-mõistatusteks (*doodles* – ingliskeelne termin pärineb 1953. aastast ameeriklaselt Roger Price'ilt, kes kombineeris sõnad *drawing* ja *doodle*; soome laste seas hakati neid 1970. aastatel nimetama sõnaga *toopeli*) ja reebusteks (*rebuses*, mis vastavad eesti valem mõistatustele);

3) tarkusküsimused (*wisdom questions*, mille alla kuuluvad spetsiaalseid teadmisi nõudvad küsimused (*Mis on esimene operatsioon? Aadama küljeluust Eva loomine.*), samuti kaelamõistatused (*neck-riddles*), mis esinevad tavaliselt narratiivides, kus mõistatuse äralahendamisel sõltub kellegi (tavaliselt lahendaja enda) elu;

4) parodeerivad mõistatused, mis pakuvad üllatusi näiteks kuulaja tähelepanu kõrvalejuhtimise teel (*Miks läks kana üle tee? Ta tahtis teisele poole teed minna. Või Kukk munes muna, kummale poole veeres muna? Kukk ei mune.*);

5) kirjandusepõhjalised mõistatused, mis kuuluvad konkreetsetele autoritele;

6) seksuaalteemalised mõistatused (*sexual riddles*), milles on teksti meelega sisse kootud kahemõtteline kujund, kusjuures roppuste otsene väljajätlemine mõistatustekstides on pigem tehniline või stiiliviga.

Nuputamises ülesanded nõuavad Taylori järgi kuulajalt erinevaid spetsiaalteadmisi, aritmeetika-alast ettevalmistust või varasemat piibli ajaloo tundmist. Keerdküsimuste ehk vaimukus ülesannete (*witty question*) mõtteks on geniaalsed heterogeensete ideede kombinatsioonid, sageli sisaldavad need ka kalambuuri.

Mõistatuse määratlemisel on Kaivola-Bregenhøj väitel oluline koht Robert A. Georges'i ja Alan Dundese ühisartiklil „Toward a Structural Definition of the Riddle“, milles öeldakse välja Kaivola-Bregenhøj arvates põhjendatud väide, et folkloristid pole küllaldaselt järginud mõistatuse määratluses konkreetseid ja spetsiifilisi termineid. Taylori määratlus jääb nende jaoks piiratuks, kaasata tuleks lisaks sisu- ja stiilianalüüsile struktuurianalüüsi. Kaivola-Bregenhøj hinnangul pole Georges'i ja Dundese mõistatuse määratlused jällegi piisavalt rakendatavad eri kultuuriruumist pärinevatele mõistatustele ja põhjendatud sellega, et nad analüüsisid pelgalt angloameerika kultuuriruumis käibivaid inglise mõistatusi. Nagu paljud strukturalistid, usuvad nad globaalžanrite eksisteerimise võimalikkusse, sest strukturaalanalüüsi ülesanne ongi defineerida folkloorižanreid. Kui folkloorižanr on defineeritud, oleks nende meelest võimalik lahendada ka rahvaluulevormide funktsiooniga seotud erinevaid probleeme eraldiseisvates kultuurides. Teisalt osutavad Georges ja Dundes, et üks ja sama struktuurimuster võib esineda eri rahvaluuležanrites.

Kolmanda strukturalistina nimetab Kaivola-Bregenhøj Charles T. Scotti, kelle väitel jäävad varasemad definitsioonid ühe külgeks ega kõnele meile midagi sellest, kuidas mõistatusžanr erineb vormiliselt kultuuriruumi teistest kirjandus- või folkloorižanritest (1965. aastal ilmunud Scotti uurimus „Persian and Arabic Riddles“). Scott suhtus täie tõsidusega Georges'i ja Dundese katsesse analüüsida mõistatust kui žanrit.

Siiski võttis ta väga äärmusliku hoiaku analüüsi põhiolemuse, kirjeldavate elementide suhtes, mis hoolimata kahe teadlase kõikidest üritustest ei opereerinud struktuuraltasandil. Sama põhimõtet on rakendatud vanasõnade analüüsimisel, ainsa erinevusena kahe rahvaluuleliigi vahel täheldas ta mõistatuse vastuse olemasolu. Tulemus oli mitterahuldav, kuna väidetavalt ei andnud see žanri eristamiseks struktuuritasandil piisavalt tunnusoone (Kaivola-Bregenhøj 2001: 49).

Charles T. Scotil oli sama eesmärk, mis Georgesel ja Dundesel, st anda mõistatuse struktuuri klassifikatsioon. Teoses „Persian and Arabic Riddles“ (1965) üritas ta isoleerida, defineerida ja liigitada lingvistiliste meetoditega mõistatustes kasutatud stiilivõtteid. Lõpuks andis ta definitsiooni: „A riddle is a unit discourse consisting of an obligatory proposition slot filled by an utterance *p* and an obligatory answer slot filled by an utterance *a*.“ (Mõistatus on diskursus, mis sisaldab kohustuslikku väitevälja (*proposition slot*), mis on täidetud lausungiga *p*, ja kohustuslikku vastusevälja (*answer slot*), mis on täidetud lausungiga *a*.) Võtmesõna on siinjuures *diskursus* ja väide kindlustab, et küsimus ei pea tingimata olema mõistatuse pindmisel tasandil. Roger D. Abrahams ja Alan Dundes hindasid omakorda 1972. aastal selle definitsiooni ebaõnnestunuks, sest ei pidanud küllalt tähtsaks eristada lingvistilisi tunnuseid mõistatuse kui rahvaluuležanri defineerimisel (Kaivola-Bregenhøj 2001: 49).

Abrahams ja Dundes ise oma üldisemates uurimustes enam struktuurdefinitsiooni eesmärgiks ei seadnud, vaid panid 1972. aastal teoses „Riddles“ rõhku hoopis mõistatamise funktsioonile: „Mõistatused on küsimused, mille ülesandeks on ajada segadusse need vastajad või panna proovile nende taipu, kes vastust ei tea“ (Kaivola-Bregenhøj 2001: 50).

Kuivõrd mõistatused kuuluvad tänapäeval eelkõige lastefolkloori hulka, käsitlevad inglise folkloristid Iona Opie ja Peter Opie (1967: 73–86) mõistatuse koolipärimusena ja kasutavad oma teoses „The Lore & Language of Schoolchildren“ järgmist liigitust:

1. Pärismõistatused (*true riddles*), mille puhul mingit olendit või objekti kirjeldatakse tahtlikult segasel viisil; lahendus sobib kõigi küsimuses sisaldunud objekti tunnustega ja sisaldab sageli otsustavat paradoksi. (*What goes up when the rain comes down? An umbrella.*)

2. Riimuvad mõistatused (*rhyming riddles*). Lapsed, kes esitavad üksteisele riimuvaid mõistatuseid, deklameerivad luulet nii mänguplatsil kui ka klassiruumis. Nende mõistatuste kirjeldused annavad lahenduseobjekti edasi väga rikkaliku kujundikasutusega (peaaegu kõik riimuvad mõistatused on pärismõistatused). Tavapäraselt on riimmõistatused tekkelt vanem aines. Riimuva mõistatuse näitena esitavad Opie'd kuningas Oidipuse tragöödiast tuntud *sfinksimõistatuse*:

*Walks on four feet
On two feet, on three,
The more feet it walks on
The weaker it be.
A man.*

Eesti mõistatuste alaliigina on riimmõistatusteks nimetatud lõppriimilisi mõistatussalme, mida on arhiivitekstide seas küllalt rohkesti, kuid enamik neist on folkloriseerunud autoriluule (Krikmann 1997: 98–104), pärinedes 19. sajandi kirjameeste sulest. Rahva seas tuntumad mõistatussalmid on kuulunud näiteks O. W. Masingule, J. V. Jannsenile, Fr. R. Kreutzwaldile, Ado Grenzsteinile. Üldiselt iseloomustab heakõlataotlus aga ka klassikalisi mõistatuseid – lisaks eesti poeetilistes folklooriliikides nii tavalisele algriimile ja uuema traditsioonikihistusega seonduvale

lõppriimile (*Seest siiru-viiruline, pealt kulla-karvaline*) on mõistatused tulvil ka muid korduvkõlasid (rikkalik tähenduseta sõnade kasutus lähtuvalt heakõlataotlusest, sõnastruktuurikordused), mida Mari Sarv (2003: 160) on nimetanud kokku enigmaatiliseks eufooniaks.

3. Kalambuurmõistatused (*punning riddles*) rajanevad sõnadel, millel on mitu kasutusviisi, rohkem kui üks tõlgendusvõimalus. Nt *What goes out without putting its coat on? A fire. (Kes läheb välja ilma riideid selga panemata? Tuli.)* Eesti materjali hulgast sobib siia näiteks *Keedetakse ja küpsetatakse, aga siiski süüa ei sünni? Vorstitikk.*

4. Keerdküsimusteks (*conundrums*) nimetavad Opie'd *Mis vahe on?* -algulisi küsimusi, mis on tuntud ka eesti keerdküsimuserepertuaaris (keerdküsimuste andmebaasis u 745 teksti ja 200 tüüpi). Nt *Mis vahe on kurgi ja välistrepi vahel? Kurk tehakse sisse, välistrepp tehakse välja* (E 62580); *Mis vahe on emasiilil ja isasiilil? Isasiilil on üks okas rohkem* (RKM, KP 6, 405 (3)). Eesti arhiivikontekstis on keerdküsimuse mõiste väga lai, hõlmates üleüldse otseküsimusega algavaid mõistatusi (v.a *missugune?*-algulised, mis võivad vastavalt loomemehhanismile ka liitsõnamängud olla).

5. Vellerisme (*wellerisms*) tuntakse klassikaliste arusaamade järgi "ütuskõne-käändudena", mille üldvorm on "A," ütles B, kui juhtus ~tegi ~nägi ~... C („*Palju kisa, vähe villa,*“ ütles kurat, kui siga pügas), kus tihti kasutatakse traditsioonilisi vanasõnu omamoodi koomilises, parodeerivas kontekstis (termini on Archer Taylor (1931: 201) tuletanud Charles Dickensi "Pickwick-klubi järelejäänud paberite" tegelase Samuel Welleri nimest, kes neid ohtrasti pruukis). Kummalisel kombel määratlevad Opie'd vellerisme ühe mõistatuste alaliigina, kuigi tavapäraselt käsitletakse vellerisme ütlusfolkloorina (Järviö-Nieminen 1959). Ent Opie'de väitel on need heaks mõistatuste inspiratsiooniallikaks, viidates üldtuntud tekstile „*Saame nurgas kokku,*“ ütles üks sein teisele, mis mõistatusele omases küsimus-vastus-vormis on *Mida ütles üks sein teisele? Saame nurgas kokku.* Niisugune vellerismilähedane küsimus-vastus-vormiline aines on eesti mõistatusmaterjaliski täiesti olemas. Opie'de näidetega sobib nt meie keerdküsimus *Mida ütles eesel, kui sapakat nägi? Kui see on auto, siis mina olen hobune.* RKM II 386, 335 (25). Sellesse rühma kuuluvad lisaks 130 keerdküsimusteksti, mis algavad valdavalt küsimustega *kuidas laulavad ...? / kuidas laulab?* Mõned näited:

Kuidas laulab pensionär? Noorus ei tule iial tagasi. RKM, KP 7, 313 (1)

Kuidas pime laulab? Ma vaatan paadist kiikriga. EKRK III 41 (2), 1047

Kuidas laulab jalutu? Ma rändan neid kaugeid radu. RKM, KP 7, 313 (4)

Milline on lombakate parool? Elu ilusaim tants on tango. RKM II 422, 535

Kuidas laulavad karsklased? Joogem viina, viina, viina. RKM, KP 25, 447 (5)

Mis laulu laulab kiilakas? Tuul sasib mu juustes. RKM II 387, 209 (28)

Kuidas laulavad kurdid? Ma kuulen Moskva kella helinat. RKM, KP 39, 234

(4)

Mida laulab tummade naiskoor? Ei saa mitte vaiki olla. RKM, KP 11, 52 (23)

Kõik neile küsimustele antavad vastused on tuntud eesti lauludest pärit värsiread või neid parodeerivad "mutatsioonid". Kõikides neis tekstides võib tuvastada Matti Kuusi määratletud vellerismikoomikale omaseid kontrastitüüpe (Järviö-Nieminen 1959: 56), nagu näiteks optimism lootusetus olukorras, oma võimaluste koomiline ülehindamine ja võimatu üritus (tuul kiilaka juukseid sasimas, karsklased viina joomas, pime kiikriga vaatamas, kurdid Kremlis kellade helinat kuulamas, lombakad tangot tantsimas, tummade naiskoor laulmas jne). Vellerismivorm ei ole empiirikas neile folklooriüksustele omane, ent vellerismideks

saaks neid transformeerida küll, kuigi vellerism on tavapäraselt minevikus, meie näited aga olevikus: *Noorus ei tule iial tagasi, laulab pensionär. Ma vaatan paadist kiikriiga, laulab pime. Ma rändan neid kaugeid radu, laulab jalutu. Elu ilusaim tants on tango, on lombakate parool. Joogem viina, viina, viina, laulavad karsklased.*

6. Konksuga küsimused (*catch riddles*) on küsimused, milles antud infoga juhitakse vastaja vastust otsima palju kaugemalt, kui küsimus tegelikult võimaldaks. Valvenäite *Miks kana üle tee läks?* „õige“ vastus kujuneb palju lihtsamaks, kui võiks algul arvata: *Tahtis teisele poole teed saada.* Sedalaadi salakavalad küsimused, mis iseloomustab suuresti kogu eesti mõistes keerdküsimuste žanrit, põhinevad esmajoones pragmaatikas vaadeldavate Paul Grice'i formuleeritud suhtlemisreeglite ehk maksiimide rikkumisel. Rikutakse niisiis järgmisi reegleid:

- 1) hulga- ehk kvaliteedimaksiim: anna tõest infot;
- 2) sisu- ehk kvantiteedimaksiim: anna infot parasjagu nii palju, kui vaja;
- 3) suhte- ehk relatsioonimaksiim: anna ainult infot, mis on oluline;
- 4) viisi ehk maneerimaksiim: anna infot parimal võimalikul viisil (Grice 1991: 28).

Vaatleme näiteks keerdküsimusi *Milline on Itaalia sõdur, kui ta kukub Punasesse merre? Märg. RKM II 328, 75 (38), Mikspärast kandis Napoleon punaseid püksitakse? Sellepärast et püksid üleval seisaksid. RKM II 325, 385 (11).* Esimeses küsimuses on täidetud kvaliteedi- (edastatakse eeldatav tõene info – Itaalia sõdur kukkus merre), kvantiteedi- (on teada, et Itaalia sõdur kukkus merre) ja relatsioonimaksiimid (oluline on, et sõdur merre kukkus, täpsustav kohamääratlus Itaalia või Punane meri võivad olla eksitava tähendusega ja vastaja mõtted mujale juhtida), rikutud on meetodimaksiim (küsimus *Mis sai Itaalia sõdurist* või *Mis juhtus Itaalia sõduriga* eeldab vastajalt mõtete juhtimist millelegi traagilisemale kui lihtsalt konstateerimisele, et iseenesest mõista sai sõdur veega kokku puutudes märjaks, see on ilma küsimatagi selge). Teise küsimuse puhul on samuti täidetud kvaliteedimaksiim (Napoleon kandis punaseid püksitakse). Nihked toimuvad juba kvantiteedimaksiimis (värvi mainimine on üleliigne info ja viib vastaja mõtted mujale, seda võib võimendada intensiivne punane värvitoon), relatsiooni motiiv (punane ei ole tegelikult oluline) ja meetodimaksiim (küsimuses kerkib esile punane värvus, mis tegelikult viib püksitakse esmaselt funktsioonilt – neid kasutatakse pükste ülalhoidmiseks – mingite muude funktsioonide otsimisele).

Maksiimid sulavad üksteisesse ja praktilistes olukordades on rakse täpselt määratleda, milliseid neist just rikutakse. Intuitiivselt tundub, et neis kahes näites on esiplaanil vastajale liigse info manustamine, st kvaliteedimaksiimi rikkumine.

Mõistatuste liigitamisel on erinevad uurijad lähtunud väga erinevatelt alustelt, nii mõistatuse sisulistest, vormilistest, funktsioonilistest kui ka päritolulistest tunnustest. Mitmetahulise ainese tõlgendamine on küllaltki meelevaldne ja lubab uurijale subjektiivset lähenemist. Vormipõhiselt korraldatud eesti mõistatusmaterjal võimaldab näiteks sisulisi ülesandeid ja kasutuskonteksti arvestades hõlmata ühe sisuplaani alla mitu alaliiki. Piibliaines on samal ajal esindatud nii eesti pärismõistatustes kui ka mõistatuste teistes allvormides (näiteks keerdküsimuses *Kust tuntakse Adam ja Eeva teste inimeste sias ära? Nad on ilma nabata. ERA II 124, 475 (49), liitsõnamängus *Missugune laev ei lähe hukka? Noa laev. H I 10, 106 (45)*), erootika võib teemana läbida kõiki mõistatusvormilisi alaliike, sealhulgas ka visuaalse kujutisega piltmõistatusi. Liigituslikult eristav veelahe võiks kulgeda läbi hierarhilise (või ka lineaarse) kõige ärajaotamise ja prototüüpset-naturaalset tüüpi jaotuse vahelt. Sel moel võiks eristada välja mingid eriti selged kategooriad, mis*

moodustavad prototüüpe, kuhu võib üldjoontes kuuluda mis tahes laadi tunnuseid, ning osa hübriidset või amorfset ainet jäetakse lihtsalt liigitamata.